

FƏSİL 5.

Təhsil və insan inkişafı

*“Təhsil həyata hazırlıq deyil;
təhsil həyatın özüdür.”*

Con Dyui, filosof

*“21-ci əsrin savadsızları oxumağı və yazmağı bacarmayanlar
deyil, öyrənməyi, bildiklərini bir kənarə qoymağı və yenidən
öyrənməyi bacarmayan kəslərdir.”*

Alvin Toffler, yazıçı, futurist

5.1 Ümumi baxış

Dünyanın hər bir yerində, ictimai inkişafın hər bir mərhələsində cəmiyyətin təhsillə üzvi bağlılığı olmuşdur. Gənc nəsillərin tədrisi, öyrədilməsi, maarifləndirilməsi ən qədim fəaliyyətlərdəndir. Ola bilsin ki, bəzi cəmiyyətlər təhsil fəaliyyəti və qurumları üçün kifayət qədər resurs səfərbər edə bilməsin, ancaq hamı təhsilin ictimai həyatda mərkəzi rolunu qeyd-şərtsiz qəbul edir.

Təhsilin əhəmiyyəti bir çox amillərlə bağlıdır. Məsələn, aydındır ki, uşaqlar həyata ilk addımlarını atanda oxunu, yazını və hesabı bilmirlər, yaşadıkları icmanın və toplumun əxlaq normaları və mədəni nailiyyətləri haqqında xəbərsiz olurlar. Peşəkar müəllimlərin söyləri və ailədəki təlim-təربiyənin, həmçinin müasir dövrdə kütləvi media vasitələrindən və internetdən irəli gələn imkanların sayəsində gənc nəsil cəmi bir neçə il ərzində oxumağı, yazmağı, hesablamayı, öz ətraf mühitini, əxlaq-davranış normalarını öyrənir. Bəziləri bu bacarıqları digərlərinə nisbətən daha dərindən qavraya bilir və beləliklə təhsil sistemi əslində ictimai çeşidləmə funksiyasını da yerinə yetirərək fərdlərin gələcək iqtisadi taleyinə böyük təsir göstərir.

Bir məfhum kimi, *“təhsil” praktik fəaliyyət üçün gərəkli olan biliklərin və müvafiq bacarıq və səriştələrin məcmusudur.* YUNESKO-nun müəyyən etdiyi beynəlxalq tərifə görə isə, *təhsil şəxsiyyətin bacarıq və davranışlarının təkmilləşdirilməsinin elə bir prosesi və nəticəsidir ki, bu zaman o, əqli yetkinlik və fərdi inkişafa nail olur.* Diqqət yetirin ki, təhsil dedikdə yalnız formal təhsil, yəni məktəb və ya universitet təhsili nəzərdə tutulmur. Təhsil həyatın müxtəlif çağırışlarına hazırlıq üçün uzunmüddətli və çoxşaxəli öyrənmə prosesidir. Başqa sözlə, təhsil fərdlərə ötürdüğü əsaslı bilik və bacarıqlarla onların öz arzu və amallarını necə ifadə etməsini və həyata keçirməsini müəyyənləşdirir, həm də

onları öz icmalarının həyatında fəal iştirak edən düşüncəli vətəndaş kimi yetişdirir.

Əlbəttə, bu çox fərdiyyətçi yanaşmadır – yəni burada insanlara toplum kimi deyil, fərdlər kimi baxılır. İnsanlara həm də cəmiyyət nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaq lazımdır, belə olduqda əlavə, mahiyyətə yeni perspektivlər, yanaşmalar və prioritetlər ortaya çıxır. Məsələn, plüralist cəmiyyətlərdə, o cümlədən Qərbi demokratiyalarında bəzi qruplar fərdin muxtariyyətini tamamilən qəbul edə bilmirlər, çünki onların fikrincə, yalnız öz eqosuna və hüquqlarına qapılmış fərdlər milli-mədəni normalara, inanclara və ənənələrə tabe olmamaqla milli (etnik, mədəni və ya konfessional) qrupun varlığını zəiflədə bilərlər. Beləcə öz milli mahiyyətini fərdiyyətçiliyin təhlükəsi altında görən qruplar dövlət tərəfindən təmin edilən icbari və formal təhsili heç də həmişə faydalı hesab etmirlər.

Bununla belə, bütün milli-siyasi qruplar (millətlər və dövlətlər) qəbul edirlər ki, onların davamlı gələcəyi təhsil proseslərindən asılıdır. 1916-cı ildə nəşr edilmiş “Demokratiya və Təhsil” əsərində amerikalı ictimai xadim və filosof Con Dyui yazırdı ki, ən geniş anlamda təhsil həyatın sosial davamı üçün bir vasitədir.¹ O qeyd edirdi ki, “sosial qrupun hər bir üzvünün doğuluş və ölümünün qaçılmazlığı” təhsili labüd edir, zira bu bioloji dövriliyə baxmayaraq, “qrupun həyatı davam etməlidir.”²

Təhsilin sosial əhəmiyyətinin digər bir göstəricisi ondan ibarətdir ki, cəmiyyət hər hansı böhranla üzləşdikdə, bu ilk növbədə öz əksini məhz təhsil sahəsində göstərir; təhsil və müəllimlər böhranın şiddətini üzərinə götürən ilk əzabkeş olurlar.

İndiki dövrdə təhsilin rolu və əhəmiyyəti daha fərqlidir. 21-ci əsrin tarixi çözləndikcə, müasir həyatın panoramında iki dominant dinamikanı müşahidə edirik: bunlardan biri informasiya texnologiyalarının diffuziyası, digəri isə kapitalın diffuziyası ilə müşayiət olunan iqtisadi qloballaşmadır. Yaşadığımız informasiya dövründə yeni faktlar və bilgiler başgicəlləndirici sürətlə həyatımıza daxil olur. Cəmi bir neçə il bundan əvvəl öyrəndiyimiz bilgiler öz əhəmiyyətini itirir, bu yaxınlara kimi həqiqiliyinə əmin olduğumuz köhnə biliklərin yanlışlığı sübut olunur, dünya görüşümüzü kökündən dəyişə biləcək yeni biliklər meydana atılır. Yeni məlumatlara çıxışı olan insanların sayı da həndəsi silsilə sürəti ilə artmaqdadır. Elmi biliklərin yaradılmasının bugünkü tempi ilə biliklərin diffuziya dərəcəsi hətta “bilmək”, “səriştəli olmaq” və “öyrənmək” kimi ənənəvi anlayışların özünü belə sual altına qoyur: 21-ci əsrdə artıq kimsə nəyisə tam bilməsinə arxayın ola bilməz.

İndiyədək təhsil sistemi gənc nəsillərə və yeni işçi qüvvəsinə məhsulun

¹ John Dewey. Democracy and Education. Introduction to the Philosophy of Education. Free Press: NY, 1997, səh. 2

² Orada, səh. 3

səmərəli yetişdirilməsi və ya istehsalı üsullarını, ətraf mühitin mühafizəsini, ailələrin sağlamlığının təmin edilməsini, gəlirin artırılmasını, ictimai həyatda fəal iştirakı və ya ümumi bilikləri öyrədirdi. Həyatını insanları “maarifləndirmək” işinə həsr etmiş müəllim və təlimçilərin qarşısında artıq yeni suallar və yeni vəzifələr durur. Məsələn, “tələbə olmaq”, “öyrənmək”, “düşünmək”, “bilmək” nə deməkdir? İnsanlar gələcəyə hazır olmaq üçün nəyi və necə öyrənməlidirlər? Elmi-texnoloji inkişaf dövründə “məsafəli öyrənmə” ilə “ənənəvi tədris” arasında əhəmiyyətli fərq varmı? Şagird və tələbələrin sabahkı “fərdi” və “kollektiv” iş tapşırıqları bugünkü anlayışlarımızdan nə ilə fərqlənəcəkdir? İnsanların hansı mövzuları və hansı metodlara əsasən öyrənəcəyini kim və necə müəyyən etməlidir?³

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda inkişaf proseslərinin qanunauyğunluğu, ritmi və tərkibi əvvəlki modernizasiya təcrübələrindən fərqli olacaqdır. Dövrünün yeniliklərinə açıq olan cəmiyyət 100 il, 50 il, hətta 20 il bundan əvvəlki qaydada müasirləşmir, artıq onun mahiyyəti dəyişir. “Səciyyəvi Şimallının,” yəni müasir Qərb insanının son yüzillikdəki təkamül profilinə baxaq. Əvvəllər kənd yerində yaşayan Qərb insanı indi şəhər yerinin əmək qüvvəsinə mənsubdur. Qərb adamı əl ilə görülən işləri arxada qoyaraq indi zehni fəaliyyətlə məşğul olan “bilik işçisi” olmuş, fərdi fermerçilikdən uzaqlaşaraq korporativ işçiyə çevrilmişdir. Bu təkamülün səciyyəvi cəhətləri isə gündəlik normal yaşayışın təmin olunması üçün daha çox biliklərdən, daha abstrakt düşüncədən və daha hərtərəfli intellektdən istifadə edilməsidir. Əgər Qərb insanını nümunəvi oriyentir kimi qəbul etsək, onda biz “gələcəyin indiki dövrünə” çoxdan daxil olmuşuq. **Biz “gələcəyin müasiri” olmaq istəyiriksə, bizim təhsildə modernizasiya artıq Qərb insanı ilə ayaqlaşmalı deyil, sabaha hesablanmalıdır!**

5.2 Təhsil və insan inkişafı

Təhsil insan inkişafının ən mühüm tərkib hissələrindən biridir və insan inkişafı indeksində də 3 əsas komponentdən biri kimi əks olunmuşdur. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində, İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında və İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda təhsil hüququ ən vacib insan hüquqları sırasında təsbit edilmişdir. Təhsil insanın bilik, bacarıq və səriştələr əldə etməsi sahəsində imkanlarını genişləndirir, insan kapitalını formalaşdırır, həyatın keyfiyyətini dəyişir və iqtisadi artımın mənbəyi rolunu oynayır. Müasir təhsil müəssisələri cəmiyyətin mədəni irsinin nəsilədən nəslə ötürülməsinə şərait yaradır və insanları onların iqtisadi və sosial statuslarını müəyyən edəcək

³ Bax: Robert C Heterick, Jr. The Dreaded “P” Word. Educom Review, Vol 30, No 1, Jan-Feb 1995.

peşəkar bilik və bacarıqlarla təmin edir. Eyni zamanda təhsil müddətində uşaq və yeniyetmələrdə mənəvi ideallar, davranış stereotipləri və ətraf aləm haqqında rəy və təsəvvürlər formalaşır.

İnsan inkişafı baxımından təhsil prosesi insanın imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir. Təhsilin səviyyəsi insanların həyat fəaliyyətinin müxtəlif cəhətlərinə, məsələn, sağlamlığına, siyasi fəaliyyətinə, klassik musiqi qavrayışına, sosial bağlılıqlarına, intizamlılığına və s. təsir göstərir. Təhsil ev təsərrüfatlarının idarə olunmasında, uşaqların tərbiyəsində, onların qidalanmasının təşkilində, sağlamlığının və keyfiyyətli təhsilinin təmin edilməsində yeni bilik və texnologiyaların istifadə edilməsinə şərait yaradır. Ananın təhsil səviyyəsi yüksək olduqca, körpə və uşaq ölümü əmsalı aşağı düşür, belə ki, ailədə gəlir səviyyəsindən asılı olmayaraq, uşaqlara qulluğun, onların təlim-tərbiyəsinin və qidalanmasının keyfiyyəti yaxşılaşır. Təhsilli insanlar daha mürəkkəb və deməli daha yüksək ödənişli işlərin öhdəsindən gələ bilir. Onlar fiziki və təbii kapitaldan daha səmərəli istifadə edərək, son nəticədə məhsuldarlığı və iqtisadi kapitalı da artırmış olurlar.

Təhsil müəssisələrinin – ilk növbədə universitet və institutların – yerinə yetirməli olduğu digər bir funksiya yeni biliklərin yaradılması və sosial və iqtisadi həyatın bütün sahələrində tətbiq edilməsidir. Elmi-texniki kəşflərin sürətli artımı və texnika və səhiyyə xidmətləri sahəsində geniş istifadəsi elmi biliklərin rolunun radikal surətdə dəyişməsinin göstəricisidir. Yeni bilgilərin və yeni tətbiq metodlarının axtarışı (“ixtirlər və innovasiyalar”) müasir cəmiyyətlərdə fəaliyyətin mühüm bir sahəsinə çevrilmişdir. Külli miqdarda yatırımların edildiği bu sahədə çalışan insanların sayı da az deyildir. Yüksək təhsilli insanlar yeniliklərin tətbiq edilməsinə, əldə etdikləri nəticələrini həmkarları ilə paylaşmağa və təcrübələrini gənclərlə bölüşməyə daha meyllidirlər. Beləliklə, təhsilin sayəsində nəinki elmi biliklər və sosial qaydalar toplanaraq gənc nəsillərə ötürülür, həm də bütün cəmiyyətin və dövlətin intellektual potensialı formalaşır.

İnsan inkişafının ən mühüm səciyyəvi aspektləri, məsələn, səlahiyyətə, demokratik idarəçilik təsisatlarının inkişafı, insanlar arasındakı əməkdaşlıq, ədalətlik (hər bir insana qarşı), dayanıqlıq (gələcək nəsillərin rifahını qurban vermədən indiki nəslin ehtiyaclarının təmin edilməsi) və insan təhlükəsizliyi kimi aspektlər təhsil ilə birbaşa bağlıdır. Bütün sosial sistemin davamlı inkişafı da öz növbəsində bu aspektlərin reallaşmasından asılıdır.⁴

Ümumiyyətlə təhsilin uzunmüddətli inkişafa təsirinə dair məsələlər təhsil siyasətinin formalaşdırılması, idarə olunması və dəyişən şəraitə adaptasiyası zamanı daim nəzarətdə saxlanılmalıdır. Belə məsələlər, yəni təhsilin müxtəlif

⁴ Телешова И.Г. Образование и человеческое развитие. В кн. «Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса». Под общ. ред. проф. В.П. Колесова. М: Права человека, 2008, сәһ. 313

növ və səviyyələrinin mühüm sosial-iqtisadi sahələrə müvafiq təsirləri aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

- Təhsilin şəxsiyyət və iqtisadiyyat üçün *xalis dəyəri* (gözlənilən nəticələr minus xərclər);
- İbtidai, orta, ali və qeyri-formal təhsilə (insan kapitalına) edilən yatırımların gəlir normaları;
- Təhsilin əmək qüvvəsinin məhsuldarlığına, xüsusilə də qadınların məşğulluğuna təsiri;
- Təhsilin iqtisadi artımla əlaqəsi, o cümlədən iqtisadi inkişafın bilavasitə fiziki kapital və ya əmək amillərilə bağlı olmayan aspektlərinin təhsil ilə bağlılığı;
- Təhsil və siyasi davranışlar (məs., yalnız intellektual sərişələrin deyil, həm də şəxsiyyətin formalaşdırılması ilə məşğul olan təhsil vətəndaş mədəniyyəti, ictimai təşəbbüskarlıq, mədəniyyətlərarası dözümlülük, siyasi bilik və baxışlar, insan hüquqları və azadlıqları və digər müasir ictimai-siyasi dəyərlərin inkişafı üçün münbit şərait yaradırımı?);
- Təhsil və sosial inkişaf: Təhsilin özəl və sosial dividendləri nəsildaxili və nəsillərarası qeyri-iqtisadi faydalardır. Belə faydalar gözlənilən ömür uzunluğu, ailə planlaşdırması, qidalanma statusu, nəsilvermə əmsalı, ana və uşaqların sağlamlığı, ətraf mühitə olan münasibət (ekoloji savadlılıq) kimi göstəricilərlə ölçülür;
- Təhsil və bərabərlik (qızlar, etnik azlıqlar, kənd yerlərindəki yoxsullar, əlillər və digər həssas təbəqələrin təhsilə qeyri-bərabər, məhdud çıxışının törətdiyi və uzunmüddətli inkişafa mane olacaq fəsadlar).⁵

Təhsilin insan inkişafında rolundan danışanda söhbət mütləq iki istiqamətdən birinə yönəlir: ya təhsilin **insan potensialının** artırılmasına təsiri, ya da təhsilin **insan kapitalının** yaradılmasında rolu müzakirə olunur. İnsan inkişafı konsepsiyasında “insan potensialı” anlayışı öz əhatə dairəsinə görə “insan kapitalı” kateqoriyasından daha genişdir. İnsan kapitalı nəzəriyyəsi baxımından, təhsilə sərmayələrin məqsədi əmək məhsuldarlığını artırmaqdır. İnsan inkişafı yanaşması tərəfdarlarının fikrincə isə iqtisadi inkişafın əsas məqsədi insanın özüdür. Gəlin hər iki perspektivin üzərində bir qədər ətraflı dayanaraq.

5.2.1 Təhsil və insan potensialının inkişafı

Yuxarıda müasir beynəlxalq panoramın dominant ştrixləri kimi qeyd olunmuş iki qüvvə – informasiyanın diffuziyası və kapitalın qloballaşması bir-birini şərtləndirən təzahürlərdir. Bir tərəfdən informasiya “şəlaləsi” qarşılıqlı iqtisadi

⁵ Levinger B. Critical Transitions: Human Capacity Development Across the Lifespan. Education Development Center, 1996, səh. 56-69

asilılığı formalaşdırır, digər tərəfdən iqtisadi qloballaşma yeni və sürətli informasiyaya olan tələbatı artırır. Bu ikitərəfli dinamikanın nəticəsində dəyişiklik dalğaları daha tez-tez, daha iri miqyasda və daha güclü təsirlə beynəlxalq arenanın sahillərinə çırpılır. Yeni texnologiyalar yaranır və milli sərvətin yaradılması proseslərinə yeni qaydalar gətirir. Xam materiallar maddi kapital kimi öz əhəmiyyətini itirdikcə, təkmilləşdirmə prosesi zamanı məhsullara əlavə edilən dəyərin əhəmiyyəti yüksəlir. İnformasiya, daha doğrusu onun əldə olunması, dəyərləndirilməsi, tətbiq edilməsi və yaradılması artıq çoxdan milli sərvətin mühüm amilinə çevrilmişdir.

Yeni elmi-texniki sahələrin inkişafı, informasiya texnologiyalarının geniş vüsəti, ənənəvi texnologiyalar sahəsindəki innovasiyalar, yeni ticari münasibətlər, ictimai və korporativ məşğulluq sahəsində sürətlə dəyişən tələblər və yeni siyasi proseslərin miqyası inkişaf etməkdə olan ölkələri **insan potensialının inkişafının** əsaslarını yenidən düşünməyə vadar edir. Eyni zamanda, inkluzivlik, yəni indiyədək inkişaf proseslərindən kənarda qalmışların da ağuşa götürülməsi çağırışlarına artıq məhəl qoymamaq olmaz, çünki ədalətli və bərabərhüquqlu dünyaya aparan yollar inkluzivlik və iştirak kimi əkiz anlayışlar üzərində qurulmuşdur.

İnformasiya və kapitalın qlobal diffuziyasının yaratdığı çağırışları önləmək üçün inkişaf etməkdə olan ölkələrin qarşısında əslində bir fundamental sual durur: *belə bir mühitdə sağ qalmaq və möhkəmlənmək üçün insan potensialının səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün ən səmərəli, dayanıqlı və təsirli strategiya hansıdır?* Bu sualın cavabı (və ya cavabsızlığı) hər bir dövlətin milli inkişaf strategiyasının istiqamətlərinə, deməli təhsil sisteminin prioritetlərinə həlledici təsir göstərir.

Bəs “insan potensialı” nədir? Bu məfhum sağ qalmaq, ləyaqətli həyat yaşamaq və müvəffəqiyyətli olmaq üçün insanın lazım olan əməlləri yerinə yetirə bilmək *bacarığını* ehtiva edir. İnsan potensialının həm şəxsi həyat üçün mənası, həm də ictimai həyatla əlaqəsi vardır. Bacarıqlı (yəni müvafiq insan potensialı olan) *fərdlər* öz daxili potensiallarını reallaşdırmaq üçün özlərinə və ailələrinə lazım olan şəraiti təmin etmək məqsədilə yaşadıkları mühitdə mövcud olan imkanlara çıxış əldə edə və onlardan istifadə edə bilirlər. Bacarıqlı *cəmiyyətlər* isə öz vətəndaşları üçün bu cür iştirak imkanlarını maksimallaşdırma bilən və həmin imkanlara çıxışların bərabərhüquqluğunu təmin edə bilən cəmiyyətlərdir.

Burada yəqin ki iştirak imkanlarının nədən ibarət olduğunu dəqiqləşdirmək lazımdır. “İştirak imkanları” dedikdə fərdlər üçün öz ölkələrinin, cəmiyyətlərinin və ailələrinin inkişafına töhfə vermək imkanı yaradan potensial məhsuldar münasibətlər nəzərdə tutulur. İştirak imkanları insanın həyatının müxtəlif dövrlərinə müvafiq olaraq çoxalır, dəyişir və ya genişlənir. Buraya uşaq bağçasına və məktəbə getmək, peşə-ixtisas və ali təhsil almaq, gəlirli məşğulluq əldə etmək, ictimai-siyasi proseslərdə iştirak etmək, profesional assosiasiyalar-

da və siyasi partiyalarda üzv olmaq, bələdiyyə və parlament seçkilərində seçici və ya namizəd qismində çıxış etmək, ətraf mühiti mühafizə etmək, ailə-torpaq təsərrüfatı və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq, mənsub olduğu etnik qrupun həyatında vacib sayılan dini və mədəni tədbirlərdə iştirak etmək və sair aid-dir. Aydın ki, müxtəlif ölkə və regionlarda *mövcud və istifadə olunan* iştirak imkanlarının səviyyəsi və tərkibi də müxtəlifdir, ancaq hər halda insan (potensialının) inkişafı yanaşması belə imkanların çoxluğunu vacib hesab edir.

Aydın ki, istər insan potensialı inkişafının ümumi səviyyəsində, istərsə də onun əsas göstəricilərindən biri sayılan iştirak imkanları səviyyəsində təhsil hər mənada həlledici rol oynayır. Savadlılıq təhsili almaqla, yəni oxunu, yazını və ilk hesab əməliyyatlarını öyrənməklə öz mühitinə daha çox qovuşa bilən uşaq getdikcə təbiət elmləri, humanitar biliklər, bədən tərbiyəsi sahəsində təhsil almaqla artıq həyatın bir çox imkanlarından istifadə edərək müqabilində cəmiyyətə fayda verə bilən şəxsiyyətə çevrilir. Bu gün dövlət idarəçiliyi üçün vacib olan məsələlər (gender bərabərliyi, regionların inkişafı, gənclərin ön plana çəkilməsi, ekoloji dayanıqlıq, iqtisadi diversifikasiya, informasiya texnologiyalarının tətbiqi, qanunun aliliyi və sair) əslində insan potensialının inkişafına birbaşa təsir edir və hamısının da keyfiyyətli həlli məhz təhsildən asılıdır.

İnsan potensialını mənə cəhətdən ona yaxın görünən insan kapitalı ilə qarışdırmaq olmaz. İnsan kapitalı dedikdə, işçi qüvvəsinin səriştələri, təsəvvürləri və məhsuldarlığı nəzərdə tutulur. İnsan potensialı isə fərdlərin çoxşaxəli rollarının (icma üzvü, valideyn, tələbə, işçi, istehlakçı, vətəndaş və s.) optimal şəkildə reallaşması üçün gərəkli olan bacarıqlar, biliklər və davranışlardan ibarətdir.

5.2.2. Təhsil və insan kapitalının inkişafı

İnsan kapitalı nəzəriyyəsi insan inkişafı konsepsiyasının nəzəri əsaslarından biridir. Bu nəzəriyyəyə görə, təhsil (həmçinin sağlamlıq), bir tərəfdən mal və xidmətlərin istehsalının artırılması üçün əməyin məhsuldarlığının yüksəldilməsi, digər tərəfdən isə işçinin öz gəlirlərinin artırılması məqsədini daşıyan bir investisiya obyektidir. İqtisadi inkişafın son nəticədə insanın rifahı naminə olduğunu əsas tutan insan inkişafı yanaşması əmək məhsuldarlığının artmasında insan kapitalının mərkəzi rolunu qəbul edir, ancaq ən vacib məqsəd kimi elə bir sosial-iqtisadi mühitin yaradılmasını müəyyən edir ki, bu zaman hər bir insanın imkanlarının inkişafı və istifadəsi təmin edilmiş olsun. İnsan potensialının inkişafı iqtisadiyyatın gəlirlərinin və məhsuldarlığının artmasına səbəb ola bilər, ancaq bu nəticələr bütün əhalinin maddi və mənəvi rifahına və insan həyatının müxtəlif sahələrində tərəqqiyə müsbət təsir etdikdə mənalı olur.

Məlum olduğu kimi, iqtisadi artım insan potensialının inkişafı, xüsusilə də ölkə əhalisinin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün şərait yaradır. Bununla

yanaşı, təhsil özü-özlüyündə iqtisadi artımın və milli sərvətin formalaşdırılmasının vacib şərtidir.

İqtisadçılar uzun müddət hesab etmişlər ki, hər hansı ölkənin iqtisadi resurslarının əsas hissəsi fiziki kapitaldır, maddi-əşyavi sərvətdir. 1995-ci ildə Dünya Bankının 192 ölkə üzrə tədqiqatı isə göstərdi ki, fiziki kapital ümumi sərvətin yalnız 16%-ni təşkil edir, özündə təhsili və ümumi sərvətin 64%-ni ehtiva edən insan kapitalı daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Almaniya, Yaponiya və İsveçrə kimi yüksək gəlirli iqtisadiyyatlarda ümumi kapitalın 80%-dək hissəsi insan kapitalından ibarətdir.⁶

Bundan əlavə, ənənəvi neoklassik iqtisadi nəzəriyyədə iddia edilirdi ki, iqtisadi artım fiziki kapitalın toplanmasının, işçi qüvvəsinin artmasının, eləcə də kapital və əməyin məhsuldarlığını yüksəldən texnoloji tərəqqinin nəticəsidir və bu zaman texnoloji tərəqqinin səbəblərini izah etmədən onu ekzogen amil kimi təqdim edirdi. Yeni iqtisadi modellərdə isə göstərilir ki, məhsuldarlığın artması daxili amillərlə – insanların fəaliyyəti, yəni insan kapitalının təsiri ilə əlaqədardır. Əsas yeri insan kapitalına ayıran iqtisadi artım modelləri göstərir ki, təhsilin sayəsində istehsal prosesində səmərəlilik artır, təhsilli insanlar kapitaldan daha effektiv istifadə edir və yüksək təhsil səviyyəsi və elmi-texniki biliklərin genişlənməsi əməyin və digər istehsal amillərinin məhsuldarlığını yüksəldir.

Bununla belə, əhalinin yüksək təhsil səviyyəsi heç də avtomatik olaraq iqtisadi artımın yüksək tempinə zəmanət vermir. Bir ölkənin iqtisadi göstəriciləri eyni regionda yerləşən və təhsil səviyyəsi ondan aşağı olan qonşu ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən aşağı ola bilər. Ali təhsilli əhalisi olan ölkələrdə zəif iqtisadi inkişafı bir neçə amillə izah etmək olar:

- Ölkədə mövcud olan insan kapitalından qeyri-effektiv istifadə (məs., ali təhsilli və yüksək kvalifikasiyalı işçilərin belə biliklərə və kvalifikasiyalara ehtiyac olmayan yerlərdə məşğulluq tapması);

- Təhsilə və insan kapitalına sərmayələrin qeyri-rasional şəkildə həyata keçirilməsi (məs., əmək bazarının tələbatını və perspektivlərini nəzərə almadan köhnə proqram və materiallara əsasən mütəxəssislərin hazırlanması; müvafiq hazırlıqlı kadrlar olmadan laboratoriyaların və səhiyyə xidmətlərinin modernizasiyası);

- Təhsilin keyfiyyətinin aşağı olması (məs., təhsil prosesində qazanılan bilik və bacarıqlar bazarın tələblərinə uyğun deyil);

- Ölkənin inkişafı üçün düzgün strategiyanın seçilməməsi.

İnsan kapitalının inkişaf etdirilməsi fiziki kapitalın yaradılmasına deyil, bilik iqtisadiyyatının formalaşmasına yönəlmişdir. **Bilik iqtisadiyyatında** əmtəə və xidmətlərin istehsalından həlledici rol intellektual resurslara və onlar üzərində qurulmuş imkanlara mənsubdur.

⁶ Bax: World Bank. Monitoring Environmental Progress. Washington DC, 1995.

Əlbəttə, əvvəlki dövrlərdə də hər hansı iqtisadi fəaliyyət növü biliklərə əsaslanırdı, lakin indi istehsal prosesində fundamental dəyişikliklər baş vermişdir. Onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan innovasiyalar və informasiya resursları artıq ictimai sərvətin yaradılmasında üstünlük təşkil edir. Biliklər getdikcə dövlətlərin davamlı inkişafının zəmanətinə çevrilmiş, biliklərin əldə edilməsi və tətbiqi isə ölkənin rəqabətliliyinin əsas amili olmuşdur.

1962-ci ildə amerikalı tədqiqatçı Fritz Maxlup tərəfindən ilk dəfə elmi ədəbiyyata daxil edilmiş “Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat” və ya “bilik iqtisadiyyatı” anlayışını “texnoloji və elmi tərəqqinin sürətli vüsətinə töhfə verməklə, əqli fəaliyyətə əsaslanan istehsal və xidmətlər”⁷ kimi şərh etmək olar. Bilik iqtisadiyyatının əsas komponentlərinə fiziki kapital və ya təbii resursların əvəzinə intellektual qabiliyyətlərə istinad edilməsi, həmçinin tədqiqat və sınaq laboratoriyalarından tutmuş təchizat xəttlərinədək və istehlakçılarla ünsiyyətədək istehsal prosesinin bütün mərhələlərində yenilənmələrin davamlı sürətdə tətbiq olunması daxildir.

Hal-hazırda bilik iqtisadiyyatı termininin müxtəlif izahları olsa da, ümumi məqamlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- ***Biliklərin resurs olması konsepsiyası*** – biliklər kapital və əməklə yanaşı iqtisadi artımın əsas amillərindən biridir;
- ***Biliklərin məhsul olması konsepsiyası*** – yeni biliklərin yaradılması (“bilik istehsalı”) müasir iqtisadiyyatın “simasını” müəyyən edir;
- ***Biliklərin aydın ifadə edilməsi konsepsiyası*** – intuitiv olaraq əxz edilmiş və konkret ifadə oluna bilməyən mücərrəd biliklərdən fərqli olaraq aydın ifadə edilən praktik bilik və ideyalar iqtisadi münasibətlərin əsas komponentidir;
- ***Bilik iqtisadiyyatının informasiya cəmiyyəti ilə üzvi bağlılığı konsepsiyası*** – biliklər informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafına, tətbiqinə və dəyişməsinə əsaslanır.

Bilik iqtisadiyyatı 3 bazarın – biliklər, xidmət və əmək bazarlarının vəhdətidir. Bu bazarların bir-birilə o dərəcədə sıx bağlılığı vardır ki, onları bir-birindən ayrılıqda təsvir və təhlil etmək mümkün deyil. Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatı qeyri-ənənəvi sosial struktur da tamamlayır. İndiyədək biliklərin istehsalçısı ilə istehlakçısı arasında vasitəçilik var idisə, müasir yeni sistemdə biliyin istifadəçisi onun yaradılmasında iştirak edir.

Təhsil biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın mühüm inkişaf amilidir. Yüksək təhsilli və səriştəli insanlar biliklərin yaradılması, yayılması və effektiv tətbiqində mühüm rol oynayır. Bilik iqtisadiyyatı əhalinin mümkün qədər çox hissəsini əhatə edən çoxşaxəli təhsil sistemini və onun keyfiyyətli fəaliyyətini tələb edir. Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat ənənəvi resurslarla müqayisədə bir sıra səciyyəvi

⁷ Walter W. Powell & Kaisa Snellman. The Knowledge Economy. Annual Review of Sociology, Vol. 30, 2004, səh 201.

cəhətləri ilə fərqlənən informasiya resurslarından geniş istifadəyə əsaslanır. Belə iqtisadiyyatın müvafiq xüsusiyyətləri nəzərə alınmazsa, şirkətlərin, ölkələrin, regionların, şəhərlərin və digər idarəçilik obyektlərinin rəqabətliliyi və effektivliyi itirilə bilər. Bir çox Avropa ölkələrində həyata keçirilən və məzunların əmək bazarında iş keyfiyyətinin və rəqabətədavamlılığının yüksəldilməsinə yönələn təhsil sistemi islahatları tədris alan şəxsi bilik və vərdişlərin qazanılması prosesinin mərkəzinə qoyur.

Bilik iqtisadiyyatının təhsilə olan əsas tələbləri bunlardır:

- Təhsil əldə edilməsi modellərinin individuallaşdırılması (öyrənənlərin qabiliyyət, istək və ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması);
- Təhsil alanların şəxsi məsuliyyət və təşəbbüskarlığının təşviqi;
- Yalnız dərslərdən deyil, həm də dərslərdə iştirak edən başqalarından öyrənmək;
- Peşəkar fəaliyyətin müxtəlif sahələrində tətbiq edilə bilən universal səriştələrin inkişaf etdirilməsi (liderlik, kommunikasiya və təqdimat bacarıqları, danışıqlar aparılması, tənqidi düşüncə və sair);
- Real həyatla bağlılıq üzərində qurulmuş holistik (hərtərəfli, çoxşaxəli) təhsil yanaşması.⁸

Tədris proqramlarının bu tələblərə uyğun olması onların keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəlmiş digər islahat və təşəbbüslərin də təsirliliyini artırmış olur.

5.3 Təhsil siyasətinin elementləri

Təhsil siyasəti təhsil sisteminin effektiv fəaliyyətinin təmin edilməsinə yönəlmiş dövlət fəaliyyətidir. Cəmiyyətdə təhsilin təşkili, müvafiq təhsil nəzəriyyələri və yanaşmaları, təhsil sisteminin strukturu və müxtəlif təhsil qurumlarının fəaliyyətinin koordinasiyası, bu sahədə vacib prinsip və prioritetlərin müəyyən olunaraq həyata keçirilməsi, eləcə də təhsil haqqında qanun və proqramlar təhsil siyasətinin elementlərini təşkil edir.

Təhsil ictimai həyatın bütün sahələrinə sirayət etdiyindən təhsil siyasətinin istiqamətləri də çoxşaxəli və strateji əhəmiyyətlidir. Təhsil sisteminin keyfiyyətini yüksəltməyə və uzunmüddətli inkişafa töhfəsini təmin etməyə çalışan təhsil siyasəti məktəblərin yerləşməsindən tutmuş siniflərin şagird sayınadək, uşaq bağçası tərbiyəçilərinin əməkhaqlarından tutmuş kurikulumların tərkibinədək, müəllimlərin sertifikatılarından tutmuş ali təhsilin nostrifikasiyasınadək müxtəlif məqsəd və vəzifələrə xidmət edir. Təhsil siyasətinin bu cür elementlərinə həsr olunmuş bu bölmədə, qısaca olsa da, təhsil nəzəriyyəsinin bəzi yanaşmalarına,

⁸ Сагинова О.В. Формирование экономики знаний и задачи образования // Экономика образования. 2007. № 1. с. 10

təhsil sisteminin struktur komponentlərinə və təhsilin keyfiyyət göstəricilərinə nəzər salacağıq.

5.3.1 Müasir təhsil paradqlmaları

İndustrial cəmiyyət üçün səciyyəvi olan industrial tədris yanaşması (sinif-dərs sistemi) XVII əsrdə böyük çex pədaqoqu və humanist-yazıçısı Yan Amos Komenski tərəfindən irəli sürülmüşdü. Ümumi təhsil ideyasını əsaslandırılmış Komenski ənənəvi tədris sisteminin əsasında duran didaktik prinsipləri də müəyyən etmişdi. XVIII əsrdə-XIX əsrin əvvəllərində bir çox maarifçi mütəfəkkirlərin, o cümlədən alman humanitarı Vilhelm Humboldtun səyləri nəticəsində alman universiteti modeli yaranmış və onun əsasında da həmin dövrdə Avropada universitet tədrisi yanaşması (mühazirə-seminar sistemi) formalaşmışdı. Bu sistem özündə “akademik azadlıq” ideyalarını, elmi tədqiqatların prioritetliyini və seminar məşğələləri zamanı professor və tələbələr arasında qarşılıqlı ünsiyyətə əsaslanan tədris metodlarını ehtiva edirdi. Müəllimlər əsas diqqəti ona yetirirdilər ki, tələbələr ətraf aləmi dərk etmək üçün elmin fundamental qanunları haqqında biliklərindən istifadə edə bilsinlər. XIX əsrdə elm dini təhsili universitetlərdən sıxışdırıb çıxardı və alman modeli bütün Avropada dominant sistemə çevrildi.

Bununla yanaşı, sinif-dərs və mühazirə-seminar sistemləri təhsil filosoflarının davamlı tənqid obyektı olmuş və tədrisin daha mükəmməl formaları üçün axtarışlar heç vaxt səngiməmişdir.

Müasir dövrdə industrial cəmiyyətin tədris paradqlmasından postindustrial cəmiyyətin tədris paradqlmasına keçid baş verməkdədir. Bu keçid dövrü təhsilin “hazır biliklərin qəbulu” kimi başa düşülməsindən və pədaqoqun “hazır biliklərin daşıyıcısı” olması təsəvvürlərindən imtina edir. Yeni təsəvvürlərə görə, təhsil şəxsiyyətin nailiyyətidir, onun həyatda özünü realizə etməsi, şəxsi karyera qurması, əsas hüquq və azadlıqların istifadə etməsi üçün bir vasitədir. Universitetin Humboldt modelinin yaranmasından sonrakı 250 il ərzində texnoloji platforması (mühazirə-seminar yanaşması) dəyişməz qalmış ənənəvi təhsildə artıq tədrisin məzmunu, məqsədləri və metodlarına dair paradqlmalar sürətlə yenilənməkdədir (Bax **Cədvəl 1**). Həmin yeni paradqlmaların mahiyyəti Böyük 8-liyin 2006-cı il Sankt Peterburq sammitində qəbul edilmiş “21-ci əsrdə İnnovativ Cəmiyyətlər üçün Təhsil” adlı müraciətində konkret ifadə olunmuşdur: “Təhsil insan inkişafının kökündə durmuşdur. 21-ci əsrdə iqtisadi və sosial tərəqqi dövlətlərin öz cəmiyyətlərinin bütün üzvlərini sürətlə dəyişən dünyada qabağa getməyə hazırlaşdıracaq təhsil ilə təmin edə bilməsindən asılıdır. İnnovasiya cəmiyyəti öz insanlarını dəyişikliklərə uyğunlaşmağa hazırlamalldır.”⁹

⁹ Bax: Statement of G8 Summit on “Education for Innovative Societies in the 21st Century”, St. Petersburg, July 16, 2006, online version <http://www.mofa.go.jp/policy/economy/summit/2006/education.html>

21-ci əsrin əvvəllərində, təhsilin dayanmadan artan əhəmiyyəti fonunda, “hazır biliklərin” ötürülməsi ideologiyası getdikcə *səriştələrin formalaşdırılması* ideologiyası ilə əvəz olunur, yəni “biliklər” paradigmasından əməli (səriştə) paradigmasına keçid baş verir ki, burada da praktik məsələlərin həll edilməsi üzrə bacarıqların inkişaf etdirilməsinə xüsusi önəm verilir.

Müasir təhsil insanın əqli fəaliyyətinin təşkil olunmasının daha təsirli üsullarını aşkarlamağa və istifadə etməyə çalışır. Buna görə də yeni tədris metodologiyaları və texnologiyaları sınaqdan keçirilir, öyrənənlərə yönəlmiş təhsilin məzmunu dəyişir, praktik fəaliyyətə əsaslanan tədris metodları istifadə olunur, ümumi və peşəkar təhsildə pedaqoqun rolu və ona olan tələblər dəyişir. İnnovativ texnologiyalara əsaslanan fəal və interaktiv pedaqoji metodlar passiv mühazirə-seminar modelini sıxışdırır. Belə interaktiv metodlardan öncül memarlıq və mühəndislik məktəblərində istifadə olunan layihə yanaşmasını, idarəçilik (menecment) təhsilində *örnəklərin tədqiqi (case-study, best practice) və simulyasiya (simulation, role-play) metodlarını*, hüquqi və tibbi hazırlıq üçün klinikaları və sairəni nümunə kimi göstərmək olar.

Cədvəl 1. Dəyişən paradigmalər

Paradigmalərin elementləri	İndustrial cəmiyyət	Postindustrial cəmiyyət
Dəyərlər	Təhsil ictimai istehsal üçündür Təhsil həyata hazırlıq üçündür	Təhsil insanın həyatda qabağa getməsi (şəxsi karyerası, arzularını reallaşdırması) üçündür Təhsil həyat boyunca davam edir
Motivlər	Təhsil öyrənənlər üçün məcburidir Pedaqoqun fəaliyyəti peşə borcunun icrasındır	Təhsil öyrənənlərin marağını, ruh yüksəkliyini artırmaqdır Pedaqoq öyrənənlərin inkişafında səmimi maraqlıdır
Normalar	Pedaqoq tədrisin uğuruna görə məsuliyyət daşıyır (“pis şagird yoxdur, pis müəllim var”) Pedaqoqun avtoriteti distansiya saxlamaqla, şagirdlərdən nizam-intizam və ciddi səy tələb etməklə formalaşır	Öyrənənlər öz təhsilinə görə məsuliyyət daşıyırlar (“sən özün öyrənmək istəməsən, heç bir müəllim səni öyrədə bilməz”) Pedaqoqun avtoriteti onun şəxsi keyfiyyətlərinin hesabına yaranır
Məqsədlər	Təhsil elmi biliklərin qazanılmasına xidmət edir	Təhsil insan mədəniyyəti formalaşdırır və praktik səriştələr öyrədir
İştirakçılar	Pedaqoq bilikləri ötürür Pedaqoq öyrənənlərdən üstündür	Pedaqoq müstəqil öyrənmə üçün şərait yaradır Pedaqoq öyrənənlərin partnyorudur
Metodlar	Hiyerarxik və avtoritar metodlar Fənlərin stabil strukturu Pedaqoqun rəhbərliyi altında qrup məşğələlərinə üstünlük verilir	Fəal iştiraklı və eqalitar metodlar Fənlərin dinamik strukturu Öyrənənlərin müstəqil işinə önəm verilir
Vəsitələr	Əsas tədris vəsaiti dərslikdir	Dərsliklə yanaşı müxtəlif informasiya, telekommunikasiya, ənənəvi və yeni (sosial) media resurslarından istifadə təşviq olunur
Nəzarət və qiymətləndirmə	Nəzarət və qiymətləndirməni əsasən pedaqoq yerinə yetirir	Öyrənənlərin özünü-nəzarəti və özünü-qiymətləndirməsi vurğulanır

XX əsrin son rüblüyündə “təhsil inqilabı” adı ilə gedən proseslərdə meydana çıxmış yeni paradigmalardan biri də “bütün həyat üçün bəs edəcək təhsil” (və

ya “təhsil həyata hazırlıq üçündür”) yanaşmasını əvəz edən “**ömürlük təhsil**” (və ya “təhsil həyat boyunca davam edir”) yanaşmasıdır. Bu yeni təfəkkürün sayəsində, daha çox əhalinin yüksək səviyyəli təhsilə çıxışına çalışan inkişaf etmiş dövlətlərdə ictimai şüurda və dövlət siyasətində yeni tərəqqipərvər prinsip irəli sürüldü: *təhsil sadəcə olaraq mütəxəssislərin hazırlığı deyil, əslində cəmiyyətin ümumi intellektual, texnoloji və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədinə xidmət etməlidir.* Beynəlxalq ictimaiyyət əhalinin bütün yaş kateqoriyaları üçün təhsilin müvafiq rolunu təmin etmək məqsədilə bir sıra strateji proqramlar hazırlamışdır. Bu proqramlar təhsil sahəsindəki yeniliklərin iki əsas istiqamətini – “hamı üçün təhsil” və “ömür boyu öyrənmə” yanaşmalarını əhatə edir.

YUNESKO-nun təşəbbüsü olan “**Hamı üçün təhsil**” (*Education for All, EFA*) strategiyasının əsas müddəaları 1990-cı ildə Tailandın Comtyen şəhərində keçirilən “Hamı üçün Təhsil – Ümumdünya Konfransında” irəli sürülmüşdür. Konfransda qəbul edilmiş Hamı üçün Təhsil haqqında Ümumdünya Bəyannaməsində vurğulanırdı ki, *“təhsil dünyanın hər yerində hamının, yaşından asılı olmayaraq bütün qadın və kişilərin təməl hüququdur... təhsil daha təhlükəsiz, sağlam, inkişafı və ekoloji təmiz dünya üçün zəmin yaratmalı və eyni zamanda sosial, iqtisadi və mədəni tərəqqiyə, dözümlülüyə və beynəlxalq əməkdaşlığa yol açmalıdır... təhsil şəxsi və ictimai təkmilləşmənin zəruri şərtidir.”*¹¹ Hamı üçün Təhsil Konfransı və Comtyen Bəyannaməsi dövlətlərin milli inkişafı üçün, eləcə də gənclərin 21-ci əsr cəmiyyətlərində fəal və məhsuldar həyata hazırlığı üçün təhsilin həlledici rolunu ön plana çıxardı.

1996-cı ildə İƏİT ölkələrinin təhsil nazirlərinin qəbul etdiyi “**ömür boyu öyrənmə**” (*Lifelong Learning, LLL*) konsepsiyası mahiyyət etibarilə “hamı üçün təhsil” strategiyasını tamamlayaraq, insanın müasir informasiya-bazar mühitinə adaptasiyasına xidmət edir. Ömür boyu öyrənmə konsepsiyası inkişaf etməkdə olan ölkələr və keçid iqtisadiyyatları üçün xüsusilə önəmlidir, belə ki, bu dövlətlərdə həm ümumilikdə cəmiyyətin, həm də fərdi olaraq hər bir insanın yaşayış mühiti sürətlə dəyişməkdədir.

Təhsilin beynəlxalq standartları sonrakı illərdə Ali Təhsil üzrə Ümumdünya Konfransında (Paris, 1998-ci il) və Təhsil üzrə Beynəlxalq Forumda (Dakar, 2000-ci il) daha da inkişaf etdirilmişdir. Bu beynəlxalq tədbirlər bir daha təsbit etmişdir ki, təhsil hüququ əsas insan hüquqlarından biridir və bütün dövlətlər hamının keyfiyyətli, zamanla ayaqlaşan və insanların məhsuldar potensiallarını artıran təhsilə çıxışını təmin etməlidir.

Müxtəlif əqli və fiziki bacarıqlı uşaqların təhsil prosesinə inteqrasiyası kimi tanınan **inkluziv təhsil** yanaşması “hamı üçün təhsil” strategiyasının məntiqi

¹¹ Bax: <http://www.unesco.org/education/wef/en-conf/Jomtien%20Declaration%20eng.shtm> (World Declaration on Education for All)

davamıdır. İnkluziv təhsilin müasir anlamı xüsusi ehtiyacı və ya məhdud fiziki imkanları olan uşaqların ümumi təhsil prosesinə inteqrasiyası haqqında ənənəvi təsəvvürlərdən bir qədər fərqlidir. Burada söhbət əslində ən müxtəlif xüsusiyyətləri və ehtiyacları olan (fiziki, sosial, intellektual və digər mənalarda!) uşaqların birgə tədrisə cəlb edilməsindən gedir. YUNESKO-nun müəyyən etdiyi **inkluziv təhsilin əsas prinsipinə** əsasən, “...*məktəblər maddi, əqli, sosial, emosional və digər vəziyyətlərindən asılı olmayaraq bütün uşaqların ehtiyaclarını qarşılamalıdır; həm əlil uşaqları, həm də xüsusi istedadlı uşaqları, kimsəsiz və işləyən uşaqları, uzaq ərazilərdən və köçəri ailələrdən gələn uşaqları, etnik və mədəni azlıqların uşaqlarını, eləcə də əlverişsiz şəraitdə yaşayan və ya əhəlinin həssas qruplarına aid olan uşaqları bərabər qaydada əhatə etməlidir.*”¹²

21-ci əsrin çağırışlarına cavab olaraq ölkələrin əksəriyyəti öz təhsil sistemlərinin modernizasiyasını o məqsədlə həyata keçirirlər ki, son nəticədə **peşəkar təhsil sistemi** insanların və cəmiyyətin inkişafına təkan versin və ölkə iqtisadiyyatının dinamik yüksəlişinin əsasında dursun. Peşəkar təhsil sisteminin təşkili prinsiplərinə *təhsilin insaniliyi* (şəxsiyyət yönümlü olması), *təhsilin demokratikliyi* (cəmiyyət və dövlət yönümlü olması), *təhsilin qabaqcıllığı* (müasir texnologiyalardan istifadə etməklə innovativ bilik və sərəfətlərin ötürülməsi) və *təhsilin fasiləsizliyi* (ömür boyu öyrənmə) daxildir.¹³

İnformasiyanın diffuziyası və kapitalın qloballaşması fonunda və intellektual kapitalın fiziki kapitalı üstələdiyi bilik iqtisadiyyatının tələb və təsirləri **yeni-likçi təhsilin yeni konsepsiyasının** hazırlanması və həyata keçirilməsini zəruri edir. Belə bir konsepsiya təhsil sisteminin inkişafı üçün aşağıdakı tələbləri irəli sürür:

- Tədris prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, ötürülən biliklərin strukturunun təkmilləşdirilməsi və ali təhsilli məzunların yüksək səviyyəli kvalifikasiyasına nail olunması;
- Müasir tədris texnologiyalarının inkişaf etdirilməsi və təhsil sisteminin müasir standartlara və innovativ proqramlara yönləndirilməsi;
- Təhsil mühitinin, elmi tədqiqatın və işgüzar dairələrin inteqrasiyası (xüsusən universitet komplekslərində);
- Fasiləsiz və əlavə təhsilin müxtəlif forma və sistemlərinin inkişaf və tətbiq edilməsi;
- Ali təhsil müəssisələrində innovativ elmi-texniki tədqiqat potensialının möhkəmləndirilməsi;

¹² UNESCO. The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. Adopted by the World Conference on Special Needs Education: Access and Quality, Salamanca, Spain, 7-10 June 1994.

¹³ Bax: V.I. Kuptsov and S.V. Devyatova. Education and Human Development. UNESCO-EOLSS, Quality of Human Resources: Education – Vol 1.

- Qeyri-dövlət ali təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi və korporativ (özəl) universitetlərin üstünlüklərindən istifadə edilməsi və potensialının genişləndirilməsi;
- Ali təhsil müəssisələrinin işgüzar fəaliyyəti üçün geniş imkanların yaradılması (müstəqil qurum statusunun verilməsi, lazımı azadlıqların təmin olunması və güzəştli kapital fondlarından istifadə edilməsi)

5.3.2 *Təhsil sisteminin komponentləri*

Təhsil sistemi məktəbəqədər təlim və tərbiyədən başlayaraq akademik doktorluq proqramları və ömür boyu təhsil formalarına qədər təhsilin müxtəlif pillə və səviyyələrini əhatə edir. Beynəlxalq Təhsil Standart Təsnifatına (ISCED 2011) əsasən, milli təhsil sistemlərində formal, qeyri-formal, informal və əlavə təhsil formaları mövcuddur. Formal təhsil öz növbəsində erkən (məktəbəqədər), ibtidai (5-7 yaşlarından başlayaraq 4-6 il davam edir), orta (ümumtəhsil və peşə-ixtisas təhsili daxil olmaqla) və ali təhsil (bakalavriat, magistratura və doktorantura) mərhələlərinə ayrılır. Təhsilin hər bir forma və mərhələsinin insan həyatında müstəsna rolu və təsiri vardır və bu məsələlər ölkənin insan inkişafı çərçivəsində daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Hər hansı dövlətin sosial-iqtisadi sistemi çərçivəsində təhsil sisteminin qarşısında duran vəzifələrin effektiv icrası 3 istiqamətdə aparılır:

1. **Biliklərin əldə edilməsi:** Beynəlxalq aləmdə mövcud olan biliklərin dövlət ehtiyaclarına uyğun olaraq istifadə və adaptasiya edilməsi. Belə biliklər ölkəyə açıq ticarət rejimi, xarici investisiyaların cəlb edilməsi və lisenziya razılaşmalarının bağlanması vasitəsilə daxil olur. Bundan əlavə, biliklər ölkənin özündə elmi-tədqiqat və sınaq-konstruktor işlərinin aparılması yolu ilə və yerli biliklərdən istifadə etməklə də yaradıla bilər;
2. **Biliklərin absorbsiyası:** Hamı üçün ümumi təhsilin təmin edilməsi, ömür boyu təhsil üçün imkanların yaradılması, elm və texnologiya sahələrinə xüsusi önəm verməklə ali təhsil sisteminin inkişafı;
3. **Biliklərin ötürülməsi:** Rəqabət, özəl sektorun inkişafı, müvafiq hüquqi-normativ tənzimləmə və informasiya resurslarına hərtərəfli çıxışın təmin edilməsinə əsaslanmaqla, yeni informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarından istifadə edilməsi.¹⁴

Təhsil sistemi ikili vəzifə yerinə yetirir: təhsil bir tərəfdən şəxsiyyətin intellektual və peşəkar tələblərinə cavab verməli, digər tərəfdən ümumən cəmiyyətin intellektual və peşəkar potensialını möhkəmləndirməlidir. Bu baxımdan təhsil

¹⁴ WDR 1998/99. Knowledge for Development. Chapter Overview. Oxford University Press: Washington DC, 1999, səh. 2

sisteminin əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

- Öyrənənin *şəxsiyyətinin* və onun özəl bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi;
- Öyrənənin *peşəkar* hazırlığı;
- Cəmiyyətin *elmi potensialının* formalaşdırılması.

Bu funksional təsnifata əsasən təhsilin 3 modelini müəyyənləşdirmək olar:

1. **İngilis modeli** üçün səciyyəvi olan liberal təhsil konsepsiyasında geniş intellektual qabiliyyətlərə və xüsusi şəxsi keyfiyyətlərə (güclü xarakterə, liderlik, yaradıcılıq, analitik düşüncə və mühitə adaptasiya bacarıqlarına və s.) malik olan məzunların yetişdirilməsi onların peşəkar hazırlığı qədər vacib hesab olunur.
2. **Fransız modeli** elmi və peşəkar fəaliyyətlərin bir-birindən fərqləndirilməsi, eləcə də elmi fəaliyyətin ali təhsil müəssisəsi və ya universitet “daxilində” və “xaricində” fəaliyyətlərə bölgüsü ilə seçilir.
3. **Alman modelində** əsas diqqət elmi tədqiqatlara verilir. Müəllim heyətinin tədqiqat işlərinin nəticələri tədris proqramının tərkibinə daxil edilərək dərs materialına çevrilir. Müəllim və tələbələr tərəfdaş-tədqiqatçı kimi çalışır və əməkdaşlıq edirlər.

Təhsil sistemlərində təhsilin iki növü seçilir: bunlardan birincisi akademik, yəni elmi-nəzəri təhsil, ikincisi isə peşəkar və ya praktik bacarıqlara yönümlü təhsildir. Akademik proqramlarda konkret istiqamətlər üzrə peşəkar bacarıqların ötürülməsi ilə yanaşı əsas diqqət fundamental nəzəri hazırlığa verilir. Tətbiqi proqramlar konkret sahələrə dair daha çox peşəkar bilik və bacarıqların inkişaf etdirilməsinə yönəlidir.

1999-cu ildə 29 ölkənin təhsil nazirləri tərəfindən qəbul edilən **Bolonya Bəyannaməsi** Avropa Ali Təhsil Zonasını təsis edərək ali təhsil sahəsində milli sistemlərin islahatlarına, tədris proqramlarının dəyişilməsinə və ali təhsil müəssisələrində lazımı institusional dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə təkan verdi. Hal-hazırda Azərbaycan da daxil olmaqla 47 ölkə Bolonya prosesinin iştirakçısıdır (5 ölkəyə isə üzvlük imtina edilmişdir). Bolonya prosesinin zəruri şərt kimi irəli sürdüyü təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məsələləri sonradan **Berlin Kommünikesində** (2003-cü il) daha da konkretləşdirildi.

5.3.3 *Təhsilin keyfiyyət göstəriciləri*

Sosial-iqtisadi inkişafın müasir dövründə rəqabətə davamlı milli iqtisadiyyatın qurulması təhsilin keyfiyyətinin təmin edilməsi sahəsində beynəlxalq tendensiyaları nəzərə almadan və effektiv strateji və praktik tədbirlər görmədən mümkün deyil. Səbəb-nəticə bağlılığı sonadək tam öyrənilməsə də, ölkədəki təhsilin keyfiyyəti (o cümlədən müddəti!) və davamlı iqtisadi artım bir-birilə düz mütənasibdir. Belə ki, keyfiyyətli təhsil insanın əmək fəaliyyətinin başlan-

ğıcından sonunadək məhsuldar həyatı və davamlı təhsili üçün zəmin yaradır. Bundan başqa, savadlılığın orta səviyyəsindənə əhali arasında ibtidai təhsilin əhatə dərəcəsi iqtisadi artımın daha dəqiq indikatoru hesab olunur.

“Təhsilin keyfiyyəti” anlayışını ümumi, sadə və ya standart ifadə ilə müəyyən etmək çətindir, çünki o, çoxşaxəli və dinamik anlayışdır. Onun mənası onu kimin dəyərləndirməyindən, hansı meyar və göstəricilərdən istifadə edilməsindən, hansı məqsədlərlə hansı perspektivlərin qoyulmasından, eləcə də müxtəlif icimai qrupların və təhsil prosesi iştirakçılarının (məktəblilər, valideynlər, alimlər, institutlar, dövlət orqanları, yerli icma, milli azlıqlar və sair) mövqeyindən, dəyərlərindən və dünyagörüşündən asılı olaraq dəyişə bilər. Məsələn, belə meyarlardan biri təhsil nəticəsində cəmiyyətin azimkanlı üzvlərinin nə dərəcədə uğurlu həyat yaşaya və ya layiqli əmək imkanları əldə edə bilməsidir.

Bununla belə, ümumi anlayış üçün YUNESKO və YUNİSEF təşkilatlarının holistik şərhindən istifadə edə bilərik: *“Keyfiyyətli təhsil – sağlam, iştiraka və öyrənməyə hazır insanlar; təhlükəsiz və gender məsələlərinə həssas olan mühit; ilkin savad bacarıqlarından başlayaraq hərtərəfli biliklərin əxz olunmasına yönəlmiş tədris materialları; öyrənmələrə yönəlmiş tədris prosesi; qabaqcıl bilik, qabiliyyət və dünyagörüşlərini əhatə edən və cəmiyyətdə fəal iştiraka şərait yaradan nəticələr deməkdir.”*¹⁵

Təhsilin keyfiyyəti haqqındakı müxtəlif anlayışları bir araya gətirərək onun dəyərləndirilməsi üçün istifadə olunan göstəriciləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Pedaqoji heyətin peşəkar hazırlığı
2. Pedaqoji heyətin motivasiyası
3. Tədris müəssisəsinin maddi-texniki bazasının vəziyyəti
4. Tədris materiallarının keyfiyyəti və məzmunu
5. Tədris metodologiyasının effektivliyi
6. Tədris materialları və ləvazimatının keyfiyyəti
7. Təhsil alanların keyfiyyəti
8. Təhsil almaq (öyrənmək) qabiliyyəti
9. İnfrastrukturun keyfiyyəti
10. Verilən biliklərin keyfiyyəti
11. Rəhbərliyin innovasiyalar sahəsindəki fəallığı
12. Təhsil prosesində innovasiyaların tətbiqi
13. Məzunlara olan tələbat
14. Məzunların əmək bazarında rəqabətədavamlılığı
15. Məzunların nailiyyətləri (idarəçilik, xeyriyyəçilik, sahibkarlıq, liderlik)

¹⁵ UNESCO. Draft Paper for 2005 Global EFA Monitoring Report. 2005; UNICEF Working Papers. Defining Quality in Education. The International Working Group on Education, Florence, Italy, June 2000, səh. 4

və digər sahələrdə)

Göründüyü kimi, hər bir qrupdakı təhsil göstəriciləri mütləq kəmiyyət xarakterli deyil, çox zaman keyfiyyət xarakterli olur. **Yadda saxlamaq lazımdır ki, əslində təhsil özü keyfiyyət prosesidir – təhsilin keyfiyyəti insanın neçə il oxuması ilə deyil, öyrəndiklərinin onun və ətrafındakılarının həyatı üçün faydalılığı ilə ölçülür.**

Hazırlığın bütün səviyyələrində - məktəbəqədər, ümumtəhsil, peşə-ixtisas, ali – təhsilin keyfiyyətinin izlənilməsi sahəsindəki metodoloji yanaşmalarda sadə effektiv üsul və metodlar yoxdur. Təhsil siyasətinin uğurlu icrası və təhsilin keyfiyyətinin təmin edilməsi və monitorinqi zamanı mütləq kompleks yanaşma olmalıdır. Bu isə öz növbəsində təhsilin müxtəlif aspektlərini işıqlandıran ayrı-ayrı indeks və göstəricilərin kompleks şəkildə istifadəsini zəruri edir.

Təhsildə əsas göstərici olan *ümumi qeydiyyat əmsalı* təhsilin müəyyən səviyyəsində rəsmi təhsil yaşında olanların təyin olunmuş məktəb illərində təhsildə qeydiyyatda olanlara (yaşından asılı olmayaraq) nisbətən əmsalını göstərir. *Xalis qeydiyyat əmsalı* isə təyin edilmiş təhsil mərhələsində rəsmi yaş qruplarının qeydiyyatının müvafiq əhalinin faiz əmsalıdır. Təhsil siyasətinin effektivliyinin və təhsilin keyfiyyətinin təhlili zamanı bu əmsallar aşağıdakı göstəricilərin müşayiəti ilə istifadə edilməli və hər göstərici üzrə gender statistikasını nəzərə alınmalıdır:

- Təhsil sahəsinə dövlət yatırımlarının Ümumdaxili Məhsulda payı (% ilə);
- Təhsil sahəsinə ayrılan xərclərin dövlət büdcəsində payı (% ilə);
- İbtidai təhsilin son sinfinədək təhsil alan birinci sinif şagirdlərinin nisbəti (yəni, birinci sinifdə oxuyan uşaqların neçə faizi ibtidai təhsilin 4-cü və ya 5-ci sinfini tamamlayacaqdır?);
- 15-24 yaşlı qadın və kişilər arasında savadlı olanların nisbəti;
- Davamiyyət göstəriciləri;
- Ümumi və xalis qeydiyyat əmsalının kişi və qadınlar üzrə dezaqqreqasiyası;
- 5 yaşında məktəbə gedən uşaqlar arasında gözlənilən təhsil müddəti;
- Məzunların təhsilin daha yüksək səviyyəsini verən təhsil müəssisələrinə qəbul olan nisbəti (məsələn, məktəb məzunlarının neçə faizi ali təhsil müəssisələrinə qəbul olur?);
- Abituriyentlərin sayı;
- Əhalinin hər 100.000 nəfərinə tələbələrin sayı və faiz nisbəti;
- Xarici tələbələrin sayı və faiz nisbəti;
- İki və daha çox növbədə (səhər, günorta, yaxud axşam) oxuyanların sayı;
- Əyani və qiyabi şöbələrdə oxuyanların sayı;

- Müəllimlərin ixtisas hazırlığının səviyyəsi;
- Mütəxəssislərin sayı;
- Müəllimlərin orta aylıq əməkhaqqı;
- Tədris müəssisələrinin kompüterləşdirilməsinin səviyyəsi;
- Tələbələrin müəllimlərə nisbəti və sair.¹⁶

İƏİT-in “Təhsilə Nəzər” (*“Education at a Glance”*) hesabatında aşağıdakı göstəricilər vacib hesab olunur:

- Orta və ali təhsil müəssisələrinin məzunlarının sayı (ixtisaslar üzrə dezaqreqasiya edilməklə);
- Müəllimlərin iş yüklənməsinin səviyyəsi;
- Ayrı-ayrı fənnlər üzrə auditoriya məşğələlərinə ayrılmış ümumi vaxt;
- Müəllimlərin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsində ixtisasartırma hazırlığı imkanlarının səviyyəsi;
- Məktəb təhsilinin 8-ci ilinin sonunda riyaziyyat və təbiət elmləri sahəsindəki biliklərin səviyyəsi.

Milli təhsil sistemlərinin keyfiyyətinin dəyərləndirilməsi və başqa ölkələrdəki nailiyyətlərlə müqayisə edilməsi üçün XX əsrin 60-cı illərindən etibarən müxtəlif beynəlxalq tədqiqat metodları işlənib hazırlanmışdır. Bu metodlar sırasında ən çox istinad edilən tədqiqatlara aşağıdakılar daxildir:

- Yaşlı əhali arasında savadlılığın səviyyəsinə dair İƏİT və Kanada Statistika Agentliyinin birgə apardığı beynəlxalq müayinə;
- Hər üç ildən bir dünyanın seçmə ölkələrində 15 yaşlılar arasında oxu, riyaziyyat və təbiət elmləri sahəsində bilik səviyyəsini araşdıran Beynəlxalq Şagird Qiymətləndirməsi Proqramı (*Program for International Student Assessment, PISA*);
- 4 ildən bir tətbiq olunmaqla 49 ölkədə şagirdlərin riyaziyyat və təbiət fənləri üzrə orta təhsil keyfiyyətini qiymətləndirən Riyaziyyat və Təbiət Fənnləri üzrə Tədqiqat (*Trends in Mathematics and Science Study, TIMSS*);
- İlk dəfə 2001-ci ildə 35 ölkəni əhatə etməklə və növbəti dəfə 2006-cı ildə 45 ölkəni əhatə etməklə, 4-cü sinif şagirdləri, məktəb müəllimləri və inzibatçıları arasında keçirilən Oxuma və Qavrama Keyfiyyətinin Qiymətləndirilməsi sorğusu (*Progress in International Reading Literacy Study, PIRLS*);
- 2011-ci ildən İƏİT tərəfindən həyata keçirilən Yaşlılar Arasında Səriştələrin Beynəlxalq Qiymətləndirilməsi (*Programme for the International Assessment of Adult Competencies, PIAAC*);
- Dünya Bankı İnstitutunun tətbiq etdiyi Biliklərin Qiymətləndirilməsi

¹⁶ Bax: Wolf Scott. Tracking Human Development. The Use of Statistics in Monitoring Social Conditions. UNDP Bratislava, 2004.

Metodologiyası (*Knowledge Assessment Methodology, KAM*) və ona əsasən hazırlanan Bilik İndeksi (*Knowledge Index, KI*) və Bilik İqtisadiyyat İndeksi (*Knowledge Economic Index, KEI*);

- BMT İnkişaf Proqramının İnsan İnkişafı üzrə qlobal hesabatlarında istifadə olunan İnsan İnkişafı İndeksinin Təhsil sub-indeksi.

5.4 Azərbaycanca təhsil sistemi

Son illərdə Azərbaycan inkişaf etmiş ölkələr sırasında yer almaq üçün çoxsaylı layihələrə imza atmışdır. Təhsil sistemi öndə gedən prioritet sahələrdən biri olaraq ölkə rəhbərliyinin daim diqqət mərkəzindədir.

1999-cu ildə ibtidai və ali təhsildə islahatlar proqramı təsdiq edilərək dəyişikliklərə başlanılmışdır. Təhsil Nazirliyi islahatları aparan əsas orqandır və nazirlikdən əlavə digər dövlət orqanları, beynəlxalq və yerli təşkilatlar da öz töhfələrini verir. Azərbaycanın 2005-ci ildə Bolonya prosesinə qoşulması yüksək keyfiyyətin təmin edilməsi, akademik səfərbərlik və yüksək nəticələrlə dünya səviyyəsində tanınmaq üçün şərait yaradır. Hal-hazırda Azərbaycanda ümumi orta təhsil 11 illikdir və statistikaya əsasən uşaqların məktəbə cəlb edilməsi (1-11-ci siniflər) 95 faizdir. Azərbaycanda məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə uşaqların cəlb edilməsi 17,6% (şəhər yerlərində 25,7%, kənd yerlərində isə 9,5%) təşkil edir.¹⁷ Ölkədə 6.283 təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərir və savadlılıq səviyyəsi 99,8%-dir.

Son illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatında, xüsusən də hidrokarbon resursları sahəsində aparılan hərtərəfli siyasət nəticəsində ölkənin demək olar ki, bütün sosial-iqtisadi sektorlarında mühüm nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Hidrokarbon gəlirləri vasitəsi ilə ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişafı tikinti, infrastruktur, bank-maliyyə və başqa sahələrdə olduğu kimi, təhsil, səhiyyə, əhalinin sosial təminatı və insan inkişafı üçün vacib olar digər sahələrdə də davamlı inkişafa təkan vermişdir. Bu müddət ərzində təhsil və gənclərlə əlaqədar həyata keçirilmiş çoxşaxəli dövlət siyasətinin bir nümunəsi kimi yalnız Təhsil Nazirliyi tərəfindən icra olunmuş proqramların bir neçəsini sadalamaq olar:

- **2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı:** proqram ölkə səviyyəsində məktəblərdə informasiya texnologiyalarının və kommunikasiyanın maksimal dərəcədə yüksək səviyyəyə çatdırılması üçün həyata keçirilir.

- **Azərbaycan Respublikasında texniki peşə təhsilinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2007-2012):** texniki peşə təhsilinin gücləndirilməsi, yüksək səviyyəli kadrların hazırlanması, ölkənin iqtisadi inkişafına təkan verən bacarıqların hazırlanmasına xidmət edir.

¹⁷ Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, <http://www.edu.gov.az>

- **2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı:** yüksək savada və biliyə malik olan insan kapitalının inkişafı üçün müxtəlif sahələrdə dünya təcrübəsinə malik professional mütəxəssislərin, idarəçilərin yetişdirilməsi üçün həyata keçirilir. Hazırda xarici ölkələrdə təhsil alanların sayı 1000 nəfərə çatdırılmışdır.

- **2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatların keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramı:** ali təhsil məzmununun “Balon-ya” prosesi prinsiplərinə uyğunlaşdırılması, müasir cəmiyyətin tələblərinə cavab verən, iqtisadiyyata əsaslanan bilik və bacarıqların yüksəldilməsi yolu ilə ali təhsildə islahatların həyata keçirilməsi.

Qeyd olunan dövlət proqramları təhsilin inkişafı ilə yanaşı ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı üçün də xidmət göstərir. Dövlət proqramlarından əlavə, təhsilin səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq layihələrinin həyata keçirilməsi bu prosesin sürətlənməsinə şərait yaradır. Dünya Bankının maliyyə dəstəyi ilə həyata keçirilən Təhsil Sektorunun İnkişafı üzrə Layihə (2003-2008-ci illər) çərçivəsində 2003-cü ildən təhsil sistemində maliyyə islahatlarına başlanılmışdır. Layihə çərçivəsində öndə gedən məqsədlər təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, xərclərin səmərəliliyinin artırılması və idarə edilməsi, təlim nəticələrinin yaxşılaşdırılmasıdır.¹⁸

İnsan kapitalı ölkənin ən qiymətli sərvətidir. Dövlət İnvestisiyaları üzrə Kadr Potensialının Gücləndirilməsi Layihəsi (2009-2013) bu sahədə müasir texnologiyalarla idarəetmə təlimlərinin keçilməsi və xüsusi texniki təlimlərin keçilməsini təşkil edir. Hal-hazırda dövlətin qarşısına qoyduğu vacib məsələ bacarıqlı işçi qüvvəsinin hazırlanması olmalıdır. Bacarıqlar arasında balanslaşdırma mühüm rol oynamalıdır. Bəzən ölkədə xüsusi sektorlara (neft, qaz, maliyyə, iqtisadiyyat və s.) axın digər vacib sektorlarda kadrların çatışmazlığına gətirib çıxarır. İnkişaf etmiş ölkələrdə adətən inkişafa ehtiyacı olan sektorlar üçün xüsusi strateji layihələr vasitəsilə bu boşluğu aradan qaldırmaq mümkün olur. Azərbaycanda da neft sektorundan əldə olunan gəlirlər neft sahəsində bacarığın inkişafı ilə yanaşı qeyri-neft sektorunun, xüsusilə də turizm, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat sektorlarının inkişafına yönəldilir. Hələ 2007-ci ildə Azərbaycan hökumətinin ən yüksək səviyyələrində “qara qızılın insan qızılına” çevrilməsi uzun müddətli milli prioritet kimi qəbul edilmişdi.

2012-ci ilin dekabrında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş **“Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış”** inkişaf konsepsiyası böyük əhəmiyyətə malik olan strateji bir sənəddir. Konsepsiyada yoxsulluğun azaldılması, məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsi, həssas qrupların sosial müdafiəsi, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, təbii sərvətlərdən istifadənin azal-

¹⁸ Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, <http://www.edu.gov.az/view.php?lang=az&menu=12&id=2057>

dılması və digər məsələlər barədə əsaslı inkişaf proqramı ortaya qoyulmuşdur. 2020-ci ilədək Azərbaycanda milli inkişaf strategiyasının istiqamətlərini müəyyənləşdirən bu sənəddə təhsilə bilavasitə və birbaşa aidiyyəti olan hissələrdə elmi potensialın möhkəmləndirilməsi, innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı, informasiya cəmiyyətinə keçidin təmin edilməsi, insan kapitalının inkişafı və müasir təhsil sisteminin formalaşdırılması kimi prioritetlər irəli sürülmüş, konkret fəaliyyətlər müəyyənləşdirilmişdir.

“Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” konsepsiyasının təhsillə bağlı ana xəttinə uyğun olaraq, 2013-cü ilin oktyabrında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə “**Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası**” qəbul edilmişdir. Strategiya Azərbaycan Respublikasında, keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyinə görə dünya ölkələri sırasında aparıcı mövqe tutan, səriştəli müəllim və təhsil menecerlərinə, qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan infrastrukturaya malik təhsil sisteminin yaradılması üçün beş strateji istiqamətdə genişmiqyaslı tədbirləri nəzərdə tutur:

- Birinci strateji istiqamət səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönlü təhsil məzmununun yaradılmasına yönəlmişdir və təhsilin məktəbəqədər, ümumi, ilk peşə-ixtisas, orta ixtisas və ali olmaqla, bütün pillələri üzrə kurikulumların inkişafı kimi vacib hədəfi əhatə edir.
- İkinci strateji istiqamət təhsil sahəsində insan resurslarının müasirləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bu istiqamət innovativ təlim metodlarını tətbiq edən, təhsilin məzmununun səmərəli mənimsənilməsini təmin edən səriştəli təhsilverənin formalaşdırılmasına xidmət edir və özündə təhsilverənlərin peşəkarlığının yüksəldilməsi, təhsilənlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üzrə yeni sistemlərin qurulmasını, təhsilənlərin istedadının aşkar olunması və inkişafı ilə bağlı, habelə xüsusi qayğıya ehtiyacı olanlar üçün inklüziv təlim metodologiyasının yaradılmasını ehtiva edir.
- Üçüncü strateji istiqamət təhsildə nəticələrə görə cavabdeh, şəffaf və səmərəli idarəetmə mexanizmlərinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu istiqamət təhsil sistemində tənziqləmə və idarəetmənin qabaqcıl beynəlxalq təcrübə əsasında müasirləşdirilməsi, təhsil müəssisələrində nəticəyönlü və şəffaf idarəetmə modelinin, təhsilin keyfiyyətinin təminatı və idarə olunması üzrə yeni məlumat və hesabat sistemlərinin yaradılması kimi hədəfləri əhatə edir.
- Dördüncü strateji istiqamət müasir tələblərə uyğun və ömür boyu təhsili təmin edən təhsil infrastrukturunun yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu istiqamət təhsil müəssisələrində informasiya-kommunikasiya texnologiyaları əsaslı təlim metodologiyasına uyğun infrastrukturun yaradılması,

təhsil müəssisələri şəbəkəsinin rasionallaşdırılması, distant təhsil, istedadlı və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün təhsil və inkişaf, yaşlıların təhsili, peşə-ixtisas və təhsil məsələləri üzrə məsləhət xidmətləri göstərən regional universal mərkəzlərin, müasir təminatlı peşə-tədris mərkəzlərinin və komplekslərinin qurulması, kampusların yaradılması kimi tədbirləri ehtiva edir.

- Beşinci strateji istiqamət Azərbaycan Respublikasında iqtisadi cəhətdən dayanıqlı və dünyanın aparıcı təhsil sistemlərinin standartları ilə eyni səviyyəyə uyğun təhsil sisteminin maliyyələşdirilməsi modelinin qurulmasıdır. Bu istiqamət, o cümlədən müxtəlif mənbələrdən istifadə olunmaqla təhsili maliyyələşdirmə mexanizminin təkmilləşdirilməsini, təhsil müəssisələrinin adambaşına maliyyələşdirilməsinə keçidi, ödənişli təhsil xidmətlərinin göstərilməsinin dəstəklənməsini, Təhsilin İnkişafı Fondunun yaradılmasını nəzərdə tutur.

Təhsil sahəsində, insan inkişafı sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlərlə kifayətlənməyən Azərbaycan hələ də qarşıda duran bir sıra çağırışları ünvənləməyə hazırdır. Ölkənin beynəlxalq reytinglərdə sıralanmasına diqqət yetirsək görürük ki, Azərbaycanda təhsil göstəricilərinin inkişafında müəyyən işlər görülməlidir. İnsan inkişafına nail olmaq üçün ilk növbədə yüksək təhsil göstəricilərini əldə etmək əsas şərtlərdən biridir. 2011-ci il göstəricilərinə əsasən, Azərbaycan Bilik indeksinə görə 145 ölkə arasında 76-cı, İnsan İnkişafı İndeksində görə 187 ölkə arasında 76-cı, Qlobal Rəqabətlik İndeksində görə 133 ölkə arasında 57-ci, Universitetlər və Sənaye Tədqiqatları sahəsində əməkdaşlıq indeksinə görə isə 139 ölkə arasında 106-cı yerlərdə sıralanmışdı. 2009-cu ildə PISA nəticələrinə əsasən Azərbaycan 65 ölkədən 64-cü yeri tutmuşdu.

İnsan resurslarının inkişafı informasiyaya əsaslanan güclü vətəndaş cəmiyyətini yaradaraq davamlı inkişafda aparıcı rol oynayır. Azərbaycanda təhsilə ayrılan dövlət proqramlarının köməyi ilə “insan qızılı” anlayışına xüsusi diqqət yetirilir. Dövlət təhsil proqramlarının əsas prioritet istiqamətləri üzrə hazırlanan insan resurslarının sektorlar üzrə bərabər paylanması buna bir nümunədir.

5.5 Nəticə

İnsan inkişafı konsepsiyası baxımından təhsil insanın imkanlarının genişləndirilməsində mühüm rol oynayır. Belə ki, yüksək keyfiyyətli təhsil və əmək bazarının tələblərinə cavab verən peşəkar hazırlıq insanlara layiqli məşğulluq, öz potensialını tam inkişaf etdirərək həyata keçirmək, əməyin məhsuldarlığını artırmaq imkanı verir, daxili və xarici sərmayələr üçün münbit şərait yaradır, əmək gəlirlərinin yüksəlməsi, cəmiyyətdə ədalət və bərabərliyin

təmin edilməsi, uşaq ölümlərinin azaldılması və sair üçün zəmin yaradır.

Müasirləşən cəmiyyətlərdə bilik və bacarıqlar kapital sayılır və iqtisadiyyatın əsas resursuna çevrilir. İntellektual işçilərin üstünlük təşkil etdiyi cəmiyyət insanların ictimai fəaliyyətinə və sosial məsuliyyətinə də yeni tələblər irəli sürür və beləliklə “təhsilli insan” anlayışı da yeni məna kəsb edir.

Təhsil hər bir ölkənin insan inkişafı və dövlətin gələcəyi üçün vacibdir. Biz artıq elə bir sürətlə dəyişən dövrdə yaşayırıq ki, təhsil sahəsində atılan addımlar müasir tələblərlə deyil, gələcəyin perspektivləri üzərində köklənməli və kəmiyyətə deyil, keyfiyyətə yönlənməlidir.

SUALLAR

1. Təhsil və insan inkişafı arasındakı qarşılıqlı əlaqə nədən ibarətdir?
2. Təhsil və iqtisadi artım arasındakı qarşılıqlı əlaqə nədən ibarətdir?
3. Təhsil sektorunun inkişaf etdirilməsinin müsbət nəticələri özünü harada və necə büruzə verir?
4. Müasir dövrdə təhsil sahəsində hansı yanaşmalar və paradıqmalara mövcuddur? Həmin paradıqmalara sizin şəxsi münasibətiniz necədir?
5. Təhsil sisteminin əsas vəzifə və funksiyaları hansılardır?
6. Təhsil sahəsinə edilən yatırımların mənbələri hansılardır? Bu sərmayələr hansı prioritet istiqamətlərə əsasən xərclənir? Sərmayələrin faydalılığını və dividendlərini necə qiymətləndirmək olar?
7. Təhsilin keyfiyyəti dedikdə nə başa düşürsünüz? Sizcə, təhsilin keyfiyyəti haqqında danışanda hansı meyarları üstün tutmaq lazımdır?
8. Təhsilin keyfiyyətinin monitorinqi üçün hansı göstəriciləri tanıyırsınız? Azərbaycanın və başqa ölkələrin təhsil göstəricilərini necə əldə etmək olar?
9. Təhsil sahəsində beynəlxalq tədqiqatların metodları nədən ibarətdir?
10. Son 10 illikdə Azərbaycanda təhsil islahatlarının əsas istiqamətləri hansılardır? Fikrinizcə, növbəti 10 il ərzində bu islahatlar hansı sahələri əhatə etməlidir?
11. “Hamı üçün təhsil” və “Ömür boyu öyrənmə” strategiyalarının Azərbaycanda tətbiqi nə yerdədir? Bu sahədə hansı tədbirlər görülmüşdür və fikrinizcə hansı əlavə işlər görülməlidir?
12. İnsan potensialının inkişafı ilə insan kapitalının inkişafı arasındakı fərqli və oxşar cəhətlər hansılardır?

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT VƏ MƏNBƏLƏR

1. Ağayev R. və Mehtiyev A. *Azərbaycanda orta təhsil sisteminin Cənubi Qafqaz, Baltik və Şərqi Avropa ölkələri ilə müqayisəli tədqiqi*. İqtisadi Təşəbbüslərə Yardım İB, Bakı – 2010
2. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası
3. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası
4. Azərbaycan Respublikasında təhsil siyasətinə dair müxtəlif dövlət proqramları və qanunvericilik aktları
5. BMTİP Azərbaycan. *İnsan İnkişafı*. Dərslik (sınaq nüsxəsi). Bakı - 2013
6. Məmmədov H. *Azərbaycanda bilik iqtisadiyyatının formalaşdırılması istiqamətində dövlət səviyyəsində ciddi tədbirlər həyata keçirilir*. Müsahibə. Yeni Azərbaycan qəzeti, 13 yanvar 2011-c il, onlayn: http://www.yeniazərbaycan.com/Musahibe_e7357_az.html
7. Murad Bağırzadə, i.e.n. *Azərbaycanda Təhsil Sektorunun və Biznesin Qarşılıqlı Əlaqələrinin İnkişaf Perspektivləri*. ATİB/TİKA, Bakı – 2009
8. John Dewey. *Democracy and Education. Introduction to the Philosophy of Education*. Free Press: NY, 1997
9. Lvinger B. *Critical Transitions: Human Capacity Development Across the Lifespan*. Education Development Center, 1996
10. Ned Z. Lawrence. *Shift Your Paradigm: Educational Policies for Developing Countries*. OUP: New York, 2002
11. OECD & Statistics Canada. *Literacy in the Information Age. Final Report of the International Adult Literacy Survey*. OECD, 2000
12. Robert C Heterick, Jr. *The Dreaded “P” Word*. Educom Review, Vol 30, No 1, Jan-Feb 1995
13. Statement of G8 Summit on “Education for Innovative Societies in the 21st Century”, St. Petersburg, July 16, 2006, online version <http://www.mofa.go.jp/policy/economy/summit/2006/education.html>
14. UK Department for Education. *The Importance of Teaching. The Schools White Paper 2010*. Presented to Parliament, November 2010
15. UNESCO. *Draft Paper for 2005 Global EFA Monitoring Report*. 2005
16. UNESCO. *The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education*. Adopted by the World Conference on Special Needs Education: Access and Quality, Salamanca, Spain, 7-10 June 1994
17. UNICEF Working Papers. *Defining Quality in Education*. The International Working Group on Education, Florence, Italy, June 2000
18. V.I. Kuptsov and S.V. Devyatova. *Education and Human Development*. UNESCO-EOLSS, Quality of Human Resources: Education – Vol 1

19. Walter W. Powell & Kaisa Snellman. *The Knowledge Economy*. Annual Review of Sociology, Vol. 30, 2004
20. WDR 1998/99. *Knowledge for Development*. Chapter Overview. Oxford University Press: Washington DC, 1999
21. Wolf Scott. *Tracking Human Development. The Use of Statistics in Monitoring Social Conditions*. UNDP Bratislava, 2004
22. World Bank. *Expanding Opportunities and Building Competencies for Young People. A New Agenda for Secondary Education*. Washington DC, 2005
23. World Bank. *Monitoring Environmental Progress*. Washington DC, 1995
24. World Declaration on Education for All: <http://www.unesco.org/education/wef/en-conf/Jomtien%20Declaration%20eng.shtm>
25. Малейка Аббасзаде: «Органы образования должны опережать время». Интервью. 1news.az, 01 may 2014, onlayn: <http://1news.az/interview/20140501111654324.html>
26. Сагинова О.В. *Формирование экономики знаний и задачи образования // Экономика образования*. 2007. № 1
27. Телешова И.Г. *Образование и человеческое развитие*. В кн. «Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса». Под общ. ред. проф. В.П. Колесова. М: Права человека, 2008